

Een deugdzame democratie

Over de spanning tussen een moraliserende staat en een democratische cultuur

Door Carel Tielenburg en Allan Varkevisser

“De mensheid zal in zichzelf wel de kracht vinden om deugdzam te leven, zelfs al zou zij niet in de onsterfelijkheid van de ziel geloven. Zij zal die kracht vinden in de liefde voor vrijheid, gelijkheid en broederschap.”

De seminarist Rakitin in: De gebroeders Karamazow, oorspronkelijke uitgave 1879-1880, Uitgeverij Contact 1995, p. 111

In de publikatie ‘Tussen vrijblijvendheid en paternalisme’ (1) proberen enkele denkers van de Teldersstichting de communitaristische kritiek te pareren die erop neerkomt dat de liberale nadruk op individuele vrijheid en individuele rechten ten koste zou gaan van gemeenschapsvorming en van de leefbaarheid van en de solidariteit in de samenleving. Een te sterke individualisering zou leiden tot individualisme en tot een verzwakking van het normbesef. Dit gevaar wordt door Groeneveld c.s. bezworen door erop te wijzen dat ‘eigen verantwoordelijkheid, zelfredzaamheid, fatsoen en respect voor de regels’ deugden zijn die zich moeiteloos laten verenigen met het klassieke liberalisme. Liberale politici, mits zelf onberispelijk van gedrag, dienen deze moraal dan ook publiekelijk te bevorderen, aldus de auteurs.

Met het oog op dit laatste is een discussie op gang gekomen over de vraag of hier sprake is van een ‘trendbreuk’ in het liberale denken: zien de liberalen af van de conceptie van een neutrale staat en bekeren zij zich tot een nadrukkelijke en waardegeoriënteerde cultuurpolitiek, tot de overheid als zedenmeester, zo vroegen vooral de christen-democratische denkers zich af? (2).

Om te beginnen bespeuren wij in het rapport absoluut geen tekenen van een koerswijziging bij de VVD-liberalen, wèl van een accentverschuiving. Het gaat volgens de VVD nog steeds vooral om rust, orde en welvaart. Zij wensen dit te bevorderen met een

De Teldersstichting heeft in 1995 met het geschrift ‘Tussen vrijblijvendheid en paternalisme’ heel wat ogen op zich weten te richten. De conclusie van het rapport, namelijk dat ook een liberale politicus dient te ‘moraliseren’, was opmerkelijk. Tielenburg en Varkevisser zien in deze boodschap echter een bedreiging voor de democratische cultuur.

beeld waarin de politiek actief een publieke moraal moet uitdragen. Dit hoeft geen aanleiding te geven tot een trendbreuk in het liberale denken. De kwestie lijkt veeleer dat deze ‘klassiek’ liberalen zich door de terugval van het CDA geconfronteerd zien met een moreel vacuüm, dat zij met het gestelde in het rapport proberen op te vullen. Als zodanig kan de liberale exercitie ook worden beschouwd als een greep naar de ideologische macht. Onze kritiek hierop is echter dat de gekozen vorm van politiek gemoraliseer in feite te weinig rekening houdt met de principes van de rechtstaat en op termijn zelfs kan leiden tot inperking van de individuele vrijheid (3).

Moraal en gemoraliseer

Allereerst dient een onderscheid te worden gemaakt tussen moraal of het morele denken en wat gemoraliseer kan worden genoemd. Het morele denken hoort tot de onaanstapbare eigenschappen van ieder individu: individuen houden er waarden, normen en opvattingen over goed en kwaad op na, beoordelen binnen de ruimte van het eigen geweten het eigen gedrag en dragen daarvoor onvervreemdbaar in de eerste plaats zelf de verantwoordelijkheid. Uiteraard bestaat er ook zoiets als een met anderen gedeelde, gemeenschappelijke moraal, maar de eigen particuliere moraal zal met deze gemeenschappelijke of publieke moraal nooit geheel samenvallen. En dat is in een demo-

Carel Tielenburg en Allan Varkevisser zijn als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Stichting Wetenschappelijk Bureau D66.

(1) ‘Tussen vrijblijvendheid en paternalisme’, auteurs: K. Groeneveld, G.A. van der List, P.B. Cliteur, R. Hansma, A.A.M. Kinneging, ‘s Gravenhage, Prof.Mr. B.M. Teldersstichting 1995

(2) Zie: E. Heerma in Trouw van 17 juni 1995 en C.J. Klop in de NRC van 23 juni 1995.

(3) Een conclusie die ook Jan Glastra van Loon trok in de NRC van 23 juni 1995.

cratisch liberale samenleving ook niet wenselijk.

Wij dienen terughoudend te zijn met het doen van uitspraken over het morele gehalte van het handelen van anderen. In de democratische rechtsstaat wordt burgers een juridisch en procedureel kader verschaft waarin een onafhankelijke instantie na hoor en wederhoor en op basis van reflectie de motieven voor het handelen van burgers beoordeelt. Dit is een belangrijke vaststelling omdat zowel binnen de sociaal-democratie als de christen-democratie nog altijd het geloof bestaat in een 'vaststaande moraal', dat wil zeggen: een moraal die, eenmaal vastgelegd, als richtsnoer zou kunnen dienen voor het (collectieve) handelen en voor de rechtvaardiging ervan. D66 gaat echter uit van een voortdurend veranderende publieke moraal. Een pragmatische, met de maatschappelijke ontwikkeling méé-veranderende publieke moraal waar burgers ook zelf zeggenschap in hebben.

Een goed besef van de handelingscontext is van doorslaggevend belang bij de morele beoordeling van het handelen. Het criterium van contextgebondenheid maakt het denken in termen van een eenduidige, universele moraal onmogelijk. Toetsing aan de morele dimensie heeft dan geen betrekking op vooraf gegeven en vaststaande regels en voorschriften. Alleen een procedurele benadering maakt een beoordeling mogelijk. Daarom staat voor D66 de rechtsstaat zo centraal, want daarin wordt de ruimte beschermd die nodig is voor de continue ontwikkeling van het morele denken.

In het recht wordt dus een wederzijdse, onpersoonlijke, verhouding tussen het private en het publieke bewerkstelligd. Een moraliserende staat vormt in feite de tegenhanger van een rechtsstaat. Immers in de rechtsstaat kan niemand met gezag over de morele kwaliteit van het handelen van anderen oordelen. 'Moraliseren' is het betrekken van gedragingen binnen de sfeer van één moraal, ook van gedragingen die daar niet in thuishoren. In het geval van een moraliserende staat komt onvermijdelijk de vrijheid van burgers in gevaar. Dit risico wordt in het geschrift van de Teldersstichting niet onderkend. De auteurs verzetten zich terecht tegen de aanpak van de overheid om middels Postbus 51 filmpjes het gedrag van burgers te moraliseren, maar zij hebben blijkbaar niet in de gaten dat ze met hun beschouwing dezelfde weg opgaan.

Vanwaar deze tegenstrijdigheid in het liberale denken? Het antwoord op deze vraag moet ons inziens worden gezocht in een beheersingsmotief. De auteurs constateren in de samenleving "een verloedering die vaak wordt toegeschreven aan een gebrek aan discipline en een te grote permissiviteit". Degenen die hieraan ten prooi zijn gevallen dienen, zo luidt hun redenering, beter te worden geïntegreerd in de samenleving, met name door hen werk te bieden en hen daarbij aan te spreken op hun verant-

woordelijkheid voor de instandhouding van de heersende moraal.

Hier blijkt dan ook dat in de publikatie van de Teldersstichting inderdaad geen sprake is van een trendbreuk in het denken: de VVD-moraal ligt in het verlengde van een economisch georiënteerd, utilistisch denken. Weinig tot geen aandacht wordt geschonken aan de structurele en culturele achtergronden van 'afwijkend' gedrag. Sterker nog, een dergelijke benadering wordt in de bundel beschouwd als een tragisch restant van het linkse denken. Het bieden van weerstand wordt niet gezien als een uiting van verzet, maar als ongehoorzaamheid aan de heersende moraal en als onwettig. Zoals wel vaker het geval bij de VVD, blijkt men in feite nog in discussie te zijn met het beeld - dat men veelal zelf heeft geschapen - van de jaren '70.

De beschouwing over moraal krijgt zo ook zelf een morele dimensie. Het is een te oppervlakkige benadering als men doet alsof het in het geval van deviant gedrag slechts om individuen zou gaan met te weinig respect voor de wetten en de regels van de samenleving. Zo'n opvatting van moraal en deviant gedrag zal resulteren in de onderdrukking van de groepen die niet blij ver- rast zijn door de historische 'overwinning' van het liberale ka-

pitalisme en die geen belang hebben bij de afbouw van de sociale economie; burgers die niet over voldoende cultureel en financieel 'kapitaal' beschikken om zich een aangename plaats te verwerven in de 'wereldeconomie'.

Individualisering en sociale desintegratie

In het geschrift van de Teldersstichting wordt evenals in het vigerende debat over normen en waarden veel aandacht besteed aan het individualiseringsproces. De ambivalente houding die de auteurs tegenover dit verschijnsel aannemen, is opmerkelijk. Enerzijds zijn zij van mening dat het zelfstandig worden van individuen positief moet worden gewaardeerd, maar anderzijds lijken zij individualisering tevens te beschouwen als een belangrijke oorzaak van sociale desintegratie. Naar onze mening is het laatste onjuist, want individualisering op zich hoeft niet te leiden tot desintegratie. De ware oorzaak van de toename van normloos gedrag en maatschappelijke onverschilligheid is gelegen in de overheersende bureaucratische orderingsstructuur. De burger kan alleen dan een 'grotere verantwoordelijkheid voor het eigen gedrag' worden toegeschreven als hij ook méér greep zou krijgen op de omgeving waarin hij leeft, met andere woorden, als de burger meer grip zou krijgen op de anonieme orderingsstructuur die thans in sterke mate zijn leven beheerst. Als men het proces van bureaucrativering in relatie tot individualisering en afnemend normbesef niet onder ogen ziet, dan kan een 'liberale' moraal alleen maar in haar tegendeel komen te verkeren: niet meer vrijheid voor de individuele burger, maar méér onvrijheid voor iedereen. Het gaat om processen van identificatie en toeïgening die door de anonimiserende en uniformerende werking van de bureaucratische ordening worden geblokkeerd en deze vervreemding leidt bij uitstek tot maatschappelijke onverschilligheid.

Democratische cultuur

Ons staat een geheel andere remedie voor ogen tegen tendensen van sociale desintegratie in de samenleving. Een remedie die veeleer de kans op onaangepast gedrag verhoogt, name-

lijk het bevorderen van een democratische cultuur. Belangrijk voor het tegengaan van bureaucrativering is het verlenen van meer zeggenschap aan burgers over de structurering en vormgeving van de eigen omgeving, democratisering en verkleinen van de afstand tussen bestuur en bestuurden; tussen beleidsontwerp en -uitvoering. Moraliseren zal echter eerder de afstand vergroten dan verkleinen, omdat de moraliserende politicus, in zijn gerichtheid op de 'burgers', altijd afstand zal nemen van de praktijk en zich daarboven verheven zal voelen. De verdere ontwikkeling van een democratische cultuur is in onze ogen dan ook een eerste vereiste om bureaucrativering tegen te gaan, ook al zal deze altijd het risico in zich dragen van voor de bureaucratische overheid ongewenste reacties van burgers. De referenda over de stadsprovincies zijn in dit opzicht een goed voorbeeld. Politici die waarlijk geloven in een democratische samenleving dienen zulk gedrag 'op de koop toe te nemen', in het besef dat zowel moraal als democratie nimmer een rustig bezit zijn.

Een democratische cultuur is het beste middel tot sociale integratie: hierin staat het gevoel voorop deel uit te maken van een democratische gemeenschap waarin een ieders mening ertoe doet. Dan zullen mensen ook een eigen identiteit op basis van hun plaats in de wereld ontwikkelen en een bijbehorende eigen 'moraal' formuleren. Het hebben van werk alleen zal niet bijdragen aan een democratische cultuur en een verantwoordelijkheidsmoraal, want in een aldoor expanderende wereldeconomie zijn burgers niet meer dan een futiel, anoniem en vooral zeer gemakkelijk vervangbaar radertje.

De kritiek is, kort samengevat, dus tweërlei, ten eerste dat men het probleem in het verkeerde perspectief plaatst en ten tweede dat men juist a-morele begrippen hanteert. Sociale controle, fatsoen en respect voor de regels zijn moraliserende begrippen die passen in een beheersingsvertoog waarin een afgedwongen moraal moet werken als de smeerolie van de samenlevingsmachine. Het werkelijke probleem van de anonieme en bureaucratisch geconstrueerde omgeving blijft zo buiten schot en - misschien wel fundamenteeler - een democratische cultuur buiten bereik. ♦